

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

СЕЛІХОВ ДМИТРО АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК 340.15+94(477)"1861/1917"

**СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ КРЕДИТ
НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
У 1861 – 1917 РР.: ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

Дніпро – 2021

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Дніпропетровському державному університеті внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України.

Науковий керівник:

доктор юридичних наук, професор,
дійсний член (академік)

Національної академії правових наук України

Єрмолаєв Віктор Миколайович,

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
директор Інституту післядипломної освіти.

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор,

Бойко Ігор Йосипович

Львівський національний університет імені Івана Франка,
завідувач кафедри історії держави, права
та політико-правових учень;

доктор юридичних наук, професор,

Головко Олександр Миколайович,

Заслужений юрист України,

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
завідувач кафедри державно-правових дисциплін;

доктор юридичних наук, доцент,

Куракін Олександр Миколайович,

Донецький юридичний інституту МВС України,
проректор.

Захист відбудеться 14 травня 2021 р. о 13.00 годин на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 08.727.04 Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ за адресою: 49005, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 26.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ за адресою (49005, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 26).

Автореферат розісланий 12 квітня 2021 року.

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради**

В.Ф. Примаченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Першочергове значення сільського господарства в Україні та решті світу визначає й стимулює його розвиток шляхом напрацювання законодавчої та нормативно-правової бази з метою підтримки сільськогосподарських виробників, формування механізму та інструментарію їх фінансово-кредитного забезпечення.

З прийняттям Закону України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення" активізувався процес створення ефективного ринку аграрних земель в Україні, від якого залежить динаміка розвитку агропромислового комплексу, земельних відносин та національної економіки загалом. Він виявив необхідність прийняття для функціонування вітчизняного ринку землі, зокрема законів, покликаних децентралізувати управління землями, передавати державні землі за межами населених пунктів у комунальну власність громад, передавати функції контролю Держгеокадастру відповідним місцевим органам, а також створювати Фонд гарантування кредитів для малих виробників, які повинні були покращити доступ малих виробників до кредитування, у тому числі для купівлі аграрної землі. Відповідно до проекту Закону про Фонд часткового гарантування кредитів у сільському господарстві № 3047 від 10 лютого 2020 року такий Фонд має стати спеціалізованою небанківською фінансовою установою, що створюється державою в особі Кабінету Міністрів України, учасниками якої можуть бути, крім держави, інші юридичні особи. Він має займатися підтримкою малих та середніх суб'єктів підприємництва, які є у власності та/або користуванні яких перебувають землі сільськогосподарського призначення у обсягах, що не перевищують 500 га, а також які здійснюють первинне виробництво сільськогосподарської продукції шляхом гарантування виконання зобов'язань таких суб'єктів за кредитними договорами.

Особливої актуальності набуває всебічне наукове осмислення досвіду розв'язання проблем фінансово-кредитної діяльності у сфері сільськогосподарського виробництва, який мав місце в українських землях після скасування 1861 року кріпосного права та проведення інших реформ аграрних відносин другої половини ХІХ – початку ХХ століть.

Фундаментальні праці В. П. Безобразова, М. Х. Бунге, О. Н. Зака, С. З. Каценеленбаума, В. А. Косинського, П. І. Ляценка, П. П. Мігуліна, О. І. Чупрова, численні публікації М. Я. Герценштейна, І. І. Іванюкова, П. Л. Кованька, О. О. Корнілова, М. О. Курчанського, І. І. Левіна, О. Є. Лосицького, О. С. Поснікова, С. С. Хрульова, Д. І. Шаховського та інших авторів і, водночас сучасників суспільно-політичних подій другої половини ХІХ – початку ХХ століття, а також «кооперативні» наукові розвідки А. І. Васильчикова, В. В. Власенка, І. І. Витановича, О. М. Весніна, І. Ф. Гриценка, Г. Н. Губенка, О. М. Гур'єва, Я. К. Імшенецького, М. М. Катаєва, В. Є. Кириченка, М. Ю. Кобікової, С. Б. Коваленка, Н. П. Коллюпанова, А. В. Кореліна, О. М. Краснікової, В. І. Марочка, В. В. Морачевського, А. Г. Михайлова, Я. І. Печерина, П. Г. Риндзюньського, В. П. Теплицького, М. Л. Хейсіна,

Л. В. Ходського, Г. В. Цибуленка, О. Ю. Шишуті, О. В. Яковлева та інших дорадянських, радянських і сучасних економістів, істориків, соціологів, юристів, підготовлені в контексті докорінних змін кредитної системи в умовах скасування кріпосного права, дозволяють наповнити теоретико-правовими положеннями, історико-правовою конкретикою дослідження розвитку сільськогосподарського кредиту в українських землях. Праці В. М. Бойка, П. Готрелла П. А. Зайончковського, Н. А. Куреньгіна, Л. С. Ліхіної, В. Б. Молчанова, О. П. Реєнта, Д. Філда, С. Хока, П. Шайберта, В. М. Шевченка, О. Н. Ярмиша та інших вітчизняних і зарубіжних науковців надають можливість отримати уявлення про причини, зміст і наслідки для соціально-економічного розвитку країни викупної операції 1862-1893 років як однієї із форм сільськогосподарського кредиту та її регіональні аспекти.

Водночас слід зазначити, що поглиблене історико-правове дослідження сільськогосподарського кредиту на українських землях Російської імперії, сприятиме вирішенню питання переформатування функціональної спрямованості вітчизняного ринку землі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до Переліку пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок на період до 2020 року, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 7 вересня 2011 року № 942, а також Стратегії розвитку наукових досліджень Національної академії правових наук України на 2016-2020 роки (пункт 2 Проблеми формування національної правової системи України та її адаптація до європейського права).

Дисертація виконана на кафедрі теорії та історії держави і права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ у межах загальноуніверситетської теми наукових досліджень «Теоретико-методологічні та прикладні проблеми державотворення та правотворення в Україні» (державний реєстраційний номер 0118U100436, затверджено 28 травня 2012 р.).

Мета і задачі дослідження. Метою дисертації є висвітлення процесу здійснення сільськогосподарського кредитування на українських землях Російської імперії у 1861-1917 роках, а також характеристика його впливу на формування сучасного земельного ринку.

Для досягнення зазначеної мети в дисертації поставлено наступні *задачі*:

- встановити стан наукової дослідженості організації та діяльності установ, які здійснювали кредитування сільськогосподарського виробництва на українських землях Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століть;
- здійснити періодизацію наукових уявлень щодо впливу на соціально-економічні відносини і правове становище сільськогосподарських товаровиробників на українських землях в складі Російської імперії різних видів кредиту;
- виявити, систематизувати та узагальнити джерела, необхідні для формування емпіричної бази дослідження, розкрити їх інформаційний потенціал;
- визначити методологію вивчення сільськогосподарського кредиту на українських землях Російської імперії другої половини XIX – початку XX століть;

– простежити вплив аграрних реформ 60-х років XIX століття на формування відносин вільного підприємництва на принципах приватної власності на землю як засіб виробництва;

– виявити відмінності практичного застосування основних принципів кредитування Селянським поземельним банком сільськогосподарських товаровиробників в губерніях Наддніпрянської України в складі Російської імперії;

– з'ясувати значення Статуту Державного банку Російської імперії у врегулюванні питань, пов'язаних з кредитуванням сільськогосподарських виробників;

– відтворити правові основи кредитування українських селян-переселенців Кавказу, Поволжя, Південного Уралу, Середньої Азії, Сибіру і Далекого Сходу на підставі характеристики відповідних законодавчих актів;

– розширити теоретичні уявлення щодо законодавчого забезпечення функціонування меліоративного кредиту на українських землях Російської імперії;

– відтворити правові основи діяльності Земського банку Херсонської губернії на підставі положень його Статуту 1864 року з наступними змінами і доповненнями;

– висвітлити зміст дискусії щодо вдосконалення системи сільськогосподарського кредиту, що розгорнулася на засіданнях місцевих комітетів про потреби сільськогосподарської промисловості Наддніпрянської України на початку XX століття;

– з'ясувати причини, зміст і наслідки розробки проектів створення земського банку Полтавської та інших губерній після скасування кріпосного права в Російській імперії;

– дослідити діяльність органів земського самоврядування щодо фінансування заходів по розповсюдженню кредитування серед населення новітніх досягнень сільськогосподарської науки та передової техніки;

– надати характеристику організаційно-нормативного забезпечення кредитування акціонерними земельними банками сільськогосподарських товаровиробників;

– розглянути процес формування законодавства щодо сільських, волосних та станичних громадських ощадно – позичкових кас як однієї із форм дрібного селянського громадського кредиту.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що склалися у сфері сільськогосподарського виробництва після скасування кріпосного права та проведення аграрних реформ другої половини XIX – початку XX століть

Предметом дослідження є сільськогосподарський кредит на українських землях Російської імперії у 1961-1917 роках.

Методи дослідження. У дисертації було використано комплекс філософських, загальнонаукових і спеціальних (конкретно-наукових) методів. Методологічну основу склав *діалектичний підхід*, який завдяки сприйняттю розвитку суспільства як природного процесу диференціації усіх сфер суспільного життя з метою більш ефективного досягнення суспільних цілей та наступною

інтеграцією їх у нову цілісність, дозволив отримати уявлення про економічний, політичний і культурний розвиток царської Росії в епоху аграрних та інших реформ другої половини XIX – початку XX століть (підрозділи 1.1, 1.3, 2.1, 2.3, 2.4, 3.4, 4.1). Застосування системи принципів та способів організації процесу пізнання (цілісність, складність, організованість, наявність головної мети, єдність диференціації та інтеграції) у межах діалектичного підходу науковців до вивчення нових сфер та галузей тогочасного права, ролі та функцій політичного центру (держави) і форм сільськогосподарського кредиту, притаманних цій державі, передбачає трактування сільськогосподарського кредитування як неперервного процесу, виділення в його перебігу низки якісно відмінних етапів в залежності від рівня (міри) упорядкованості суспільного життя (підрозділи 1.1, 1.2, 1.3).

Застосовування *системного методу* надало можливість здійснення декомпозиції систем сільськогосподарського кредиту, банківського законодавства і царського законодавства другої половини XIX – початку XX століть, виявлення такої найсуттєвішої ознаки сільськогосподарського кредиту як використання його за прямим призначенням (підрозділи 1.1, 1.3, 2.1). *Структурно-функціональний метод* дозволив з'ясувати характер взаємозв'язку компонентів і водночас таких форм сільськогосподарського кредиту як державний, банківський, кооперативний, земський сільськогосподарський кредит, розкрити процес їхньої взаємодії (підрозділи 1.3, 2.1, 2.2, 2.5, 3.1, 4.2). За допомогою *формально-юридичного методу* здійснювалися систематизація та періодизація наукових уявлень про поступове поліпшення умов як довгострокового, так і короткострокового кредитування сільськогосподарських товаровиробників, наслідком якого стало загальне підвищення ефективності господарювання; враховувалися розробки вітчизняних і зарубіжних вчених, в яких узагальнюється актуальний для сучасної нормотворчої і правозастосовчої практики досвід функціонування кредитних кооперативів (підрозділи 1.1, 3.1, 3.2, 3.4, 4.1).

Метод статистичної обробки застосовувався для формування емпіричної основи дослідження (підрозділи 1.2, 2.1, 2.2, 2.4, 3.1, 3.3, 4.2). Спеціальні методи дослідження, зокрема *історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний*, використовувалися для висвітлення впливу різного роду чинників на події, ситуації і процеси, пов'язані з сільськогосподарським кредитом (підрозділи 1.1, 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 3.1, 3.2, 3.3, 4.1). *Історико-генетичний метод* у поєднанні з іншими методами відкриває можливості для пояснення фактів, в яких втілюються об'єктивні закономірності розвитку кредитного законодавства, що є не чим іншим як модельним відображенням об'єктивних закономірностей, притаманних розвиткові подій, які мали місце в процесі кредитування сільськогосподарських товаровиробників.

Нормативну основу дослідження складають законодавчі акти, які були вміщені у Повному зібранні законів Російської імперії і відображали, зокрема процес правового регулювання сільськогосподарського кредиту досліджуваного періоду, а також нормативні акти, які були опубліковані у Зводі законів Російської імперії як такі, що визначали основні принципи кредитної політики держави; підзаконні нормативно-правові акти, які готувалися чиновниками Міністерства

фінансів, Міністерства внутрішніх справ, Головним управлінням землевпорядкування та землеробства, низкою інших урядових установ, а також різноманітними державними комісіями, нарадами тощо, які утворювалися з метою вдосконалення існуючого законодавства, або підготовки нових правових актів.

Науково-теоретичною основою дисертації є теоретико-методологічні розробки та монографічні дослідження вітчизняних і зарубіжних вчених, які належать до різних наукових напрямів та шкіл: соціології, історії, економіки, політології, юриспруденції та інших.

Емпіричну основу дисертації складають дослідження, які засвідчують здійснення сільськогосподарського кредитування в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. загалом і правозастосовчої практики банківського і дрібного земського і кооперативного кредитів в українських губерніях зокрема, нормативні джерела, документи з фондів Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) (ЦДІАК України), Державного архіву Полтавської області (ДАПО), Державного архіву Харківської області (ДАХО) та інших місцевих державних архівних установ, а також фондів центральних архівів Російської Федерації (Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург) (РДІА), Російського державного архіву соціально-політичної історії (м. Москва) (РД АСП) та Російського державного архіву народного господарства (м. Москва) (РДАНГ)); видання довідкового статистичного характеру.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим комплексним історико-правовим дослідженням кредитування сільськогосподарських товаровиробників на українських землях Російської імперії у 1861-1917 роках. В результаті осмислення та презентації власної пояснювальної моделі основних обставин прямо чи побічно пов'язаних із кредитуванням сільськогосподарських товаровиробників Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX століть сформульовано теоретичні положення і висновки, в яких:

уперше:

– простежено еволюцію наукових уявлень щодо впливу на соціально-економічні відносини і правове становище сільськогосподарських товаровиробників на українських землях в складі Російської імперії різних видів кредиту, здійснено періодизацію цих уявлень та встановлено їх значущість для розроблення концептуальних складових, змістовних характеристик різних видів сільськогосподарського кредиту сучасної України;

– розкрито інформаційний потенціал джерельної бази вивчення правового регулювання сільськогосподарського кредиту на українських землях Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX століть, які засвідчують наявність різноманітних за змістом і формою, методами і способами реалізації законодавчих, підзаконних нормативно-правових актів, що нерідко супроводжувалися коментарями правознавців; банківської та іншої статистики, що оприлюднювалася за ініціативою членів Комітету з'їздів представників установ довгострокового кредиту, учасників з'їздів представників земельних та інших банків,

співробітниками місцевих земств; значної кількості неопублікованих документів і матеріалів фондів вітчизняних і зарубіжних архівів;

– цілком і повністю підтверджено факт впливу Селянського поземельного банку на зростання ринкових цін на сільськогосподарські угіддя з огляду на результати кредитування сільськогосподарських товаровиробників в губерніях Наддніпрянської України, виокремлено відмінності практичного застосування встановлених царським урядом основних принципів кредитування Селянським поземельним банком таких товаровиробників;

– доведено, що серед передбачених Статутом Державного банку Російської імперії кредитів, як-то позички під заставу товарів, які «не піддаються легкому псуванню», а також під заставу цінних паперів, по спеціальних поточних рахунках (наприклад, державним та акціонерним іпотечним банкам), кредит земствам, кредит через посередників, виняткове значення для сільськогосподарських виробників наприкінці ХІХ – початку ХХ століть мали позики під заставу;

– введено до наукового обігу архівні документи і матеріали, статистичні та аналітичні дані, завдяки яким вдалося сформуванню емпіричну базу для відтворення правових основ кредитування українських селян-переселенців Кавказу, Поволжя, Південного Уралу, Середньої Азії, Сибіру і Далекого Сходу за трьома узагальненими характеристиками (всіляке стримування переселенських рухів; ухвалення окремих законодавчих актів щодо кредитування переселенців; ставлення до переселення як важливого засобу розв'язання аграрного питання у центральних районах країни та суттєвого фактору заселення і господарського освоєння величезних масивів цілинних і тайгових земель Зауралля).

– відтворено функціональну модель Земського банку Херсонської губернії як своєрідного, не типового для свого часу кредитного товариства, що ним видавалися довгострокові (до 36 років) позики лише під заставу земельних угідь, тоді як тогочасними кредитними і ощадно-позичковими товариствами надавалися позики не більш як на 5 років під заставу, зокрема інвентаря (плуги, сівалки, косарки, молотарки тощо); встановлювалися певні мінімальні розміри землеволодіння, якими передбачалося право на позику, тоді як звичайними земельними (державними чи приватними) банками надавалися кредити під земельні угіддя будь-якої площі;

– конкретизовано зацікавлення щодо вдосконалення системи сільськогосподарського кредиту, які були висловлені в ході дискусії на засіданнях місцевих комітетів про потреби сільськогосподарської промисловості Наддніпрянської України, враховані в чинному законодавстві та реалізовані в 1903-1904 роках, а також в період столипінської аграрної реформи;

удосконалено:

– теоретичні позиції щодо примноження наукових надбань у сфері кредитування сільськогосподарських товаровиробників, їх систематизації та узагальнення актуальності для сучасного нормотворення і правозастосування;

– положення про доцільність послідовного застосування системи принципів та способів організації пізнання в межах інтегративного підходу до вивчення

сільськогосподарського кредиту на українських землях Російської імперії другої половини XIX – початку XX століть;

– підхід до характеристики «Загального положення про селян, які вийшли із кріпосної залежності», «Положення про викуп селян, які вийшли з кріпосної залежності, їх садиб та про сприяння уряду до купівлі цими селянами у власність польових угідь», царського Маніфесту від 19 лютого 1861 року, інших правових актів, а також уставних грамот, на підставі яких відбувався викуп землі як засобу виробництва, здійснювалася ліквідація кредитної операції, що продовжувала мати форму позики;

– характеристику системи меліоративного кредиту як невід’ємної складової кредитування сільського господарства в ході здійснення аграрних реформ другої половини XIX – початку XX століть;

– положення про необхідність розуміння подвійного призначення акціонерних земельних банків, що діяли на рубежі XIX-XX століть в Російській імперії. Мало місце, з одного боку, те, що ці іпотечні установи сприяли мобілізації земельних угідь, які належали дворянам, та переходу певної їх частини до рук непривілейованих станів, а з другого боку те, що певна частина поміщиків від застави землі отримували чималі прибутки, які вони могли використати на розвиток свого господарства шляхом якнайширшого використання здобутків науки і техніки;

– положення про існування дрібного кооперативного кредиту у ринковій економіці як природного і корисного для найбільш вразливих верств населення явища у сфері товарно-грошових відносин;

– підходи до розуміння «Положення про установи дрібного кредиту» як суттєвого фактора прискорення процесу утворення кредитних спілок за принципами іншого німецького кооператора середини XIX ст. – Ф.В. Райфайзена на одному з етапів формування законодавства щодо установ кооперативного дрібного кредиту у формі ощадно-позичкових та кредитних товариств;

– характеристику законодавчої регламентації перетворення як ощадних, так і волосних допоміжних кас у новий вид установ дрібного кредиту під назвою громадських ощадно-позичкових кас;

дістали подальшого розвитку:

– висновок про очевидну, доведену практикою кредитування неефективного земельного власника, яким в конкретно-історичних умовах Російської імперії другої половини XIX – початку XX століть було привілейоване дворянство, помилковість ідеї охорони і захисту його землеволодіння. Численними пільгами і відсотками тогочасна держава лише розбещувала цього землевласника, тоді як суворі правила щодо позичальників Селянського поземельного банку та його місцевих відділень дозволяли останньому постійно розширювати сферу кредитування дрібних товаровиробників фермерського типу, що суттєво впливало як на ефективність їх господарювання, так і на фінансову стабільність державної іпотечної системи;

– міркування про те, що Полтавським губернським земством наполегливо ініціювалося створення власного банку з огляду, по-перше, на наявність в губернії

численної групи дрібних сільськогосподарських товаровиробників, частину з яких склали привілейовані стани, включаючи клас дворян, по-друге, незадовільний загальний стан в імперіях із сільськогосподарським кредитом, функції якого з 1866 року виконувалися загальноімперським товариством взаємного кредиту, а пізніше, з 1872 року, – Полтавським акціонерним земельним банком, Селянським (з 1883 року) та Дворянським (з 1885 року) земельним банком, по-третє, бажання полтавських земців мати власні кредитні ресурси для вирішення економічних проблем в губернії;

– теза про те, що із розповсюдженням кредитування серед населення новітніх досягнень сільськогосподарської науки та передової техніки з'явилися спроби організації виробничих кооперативів у формі сільськогосподарської артілі. Однак широкого розповсюдження останні не набули через ряд причин, серед яких свою роль відіграла схильність українського селянина до індивідуального господарювання на своїй власній землі;

– рекомендації стосовно використання позитивного досвіду розвитку дрібного кооперативного кредиту, який мав місце на рубежі XIX-XX століть, для подальшого вдосконалення кооперативного законодавства у відповідності до вимог країн європейської спільноти з їхніми досить ефективними формами кредитування сільськогосподарських товаровиробників.

Практичне значення одержаних результатів. Теоретичні положення, узагальнення та висновки дисертації можуть бути використані:

- у науково-дослідницькій сфері – для вивчення аспектів правового регулювання сільськогосподарського кредиту;

- у правотворчій діяльності – при формулюванні категоріально-понятійного апарату, враховуючи при цьому його інформаційний зміст, а також для вдосконалення фінансового забезпечення сільськогосподарських товаровиробників;

- у навчальному процесі – у діяльності органів державної влади як теоретичний матеріал для вдосконалення діяльності місцевих державних адміністрацій з проведення державної політики у сфері сільського господарства (акт впровадження у діяльність Полтавської обласної державної адміністрації від 11 червня 2020 р. № 1)

- у правових освітній діяльності – для посилення історичної пам'яті, підвищення рівня правосвідомості та правових знань громадян через усвідомлення сутності та основних тенденцій розвитку сільськогосподарського кредиту;

- у навчальному процесі – при підготовці навчальних посібників, підручників, довідників, навчально-методичних комплексів з теорії держави та права, історії держави та права України, теорії кооперації діяльності (акт впровадження у навчальний процес Полтавського університету економіки і торгівлі від 25 червня 2020 р.);

- у діяльності громадських організацій – як теоретичний матеріал для вдосконалення діяльності громадських організацій з проведення державної політики у сфері сільського господарства (акт впровадження результатів

дослідження у діяльність Полтавської обласної партійної організації Аграрної партії України від 26 червня 2020 р. № 1).

Апробація результатів дисертації. Основні положення, висновки та рекомендації дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, а також науково-практичних конференціях, як то: Всеукраїнська науково-практична конференція «Судова реформа 1864 року в історії українського державотворення» (м. Харків, 14 листопада 2014 року), IV Міжнародна науково-практична конференція «Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти» (м. Дніпро, 13 березня 2020 року), Міжнародна науково-практична конференція «Право і держава: проблеми розвитку та взаємодії у ХХІ ст.» (м. Запоріжжя, 24-25 січня 2020 року), Міжнародна науково-практична конференція «Конституційні принципи місцевого самоврядування та регіональна політика ЄС» (м. Харків, 24 квітня 2020 року).

Публікації. Основні теоретичні положення і практичні рекомендації дисертаційного дослідження відображені у монографії, шістнадцяти наукових статтях, які опубліковано у фахових виданнях, затверджених МОН України, у п'яти наукових статтях, які опубліковано в зарубіжних наукових виданнях (Білорусь, Казахстан, Молдова), та восьми тезах доповідей на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, які містять п'ятнадцять підрозділів, висновків і списку використаних джерел (1147 найменувань на 115 сторінках) і трьох додатків (на восьми сторінках). Повний обсяг дисертації становить 469 сторінок, із них – основного тексту – 322 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовується актуальність теми дисертації, визначаються мета, завдання, об'єкт, предмет і методи дослідження, розкривається практичне значення одержаних результатів, формулюються положення, які відображають наукову новизну дисертаційної роботи й виносяться на захист, наводяться відомості про апробацію та публікації.

Розділ 1 «Теоретико-методологічні основи дослідження» складається з трьох підрозділів, у яких викладається історіографія, джерельна та методологічна база дослідження.

У *підрозділі 1.1 «Розвиток теоретичних засад сільськогосподарського кредиту та стан розробки теми дослідження»* опрацьовується масив історико-правової, спеціально-юридичної, загально-економічної літератури, присвяченої передумовам, змісту і наслідкам селянської реформи 1861 року, загальній характеристиці викупної операції, проведеної відповідно до законодавчих актів щодо поміщицьких (1861 року), удільних (1863 року) та державних (1866 року) селян.

Початок розвитку наукових уявлень про сільськогосподарський кредит пов'язується з послідовним викладом історіографії дослідження організації та діяльності державних і приватних установ довгострокового, зокрема банківського, кредиту в Російській імперії. Вона розподіляється автором на поточні студії фахівців у галузі банківської справи – економістів та юристів, які розглядали предмет свого наукового інтересу під кутом зору вдосконалення існуючої системи кредиту (роботи О. М. Гур'єва, В. В. Морачевського), та на дослідження суто історичної спрямованості, зорієнтовані на виявлення закономірностей розвитку банківського кредиту з урахуванням як вітчизняного, так і зарубіжного досвіду (праці О. Н. Зака, П. П. Мігуліна, М. Я. Герценштейна, М. О. Курчанського, І. І. Левіна, С. С. Хрульова). Діяльність установ дрібного сільськогосподарського кредиту висвітлюється у виданнях, підготовлених А. І. Васильчиковим, О. М. Весніним, Я. К. Імшенецьким, М. М. Катаєвим, Н. П. Коллюпановим, Ф. В. Лутигіним, Я. І. Печериним, Л. В. Ходським, О. В. Яковлевим та іншими вченими наприкінці XIX – початку XX століть, коли на території Російської імперії з'являються кооперативні об'єднання,

Наступна історіографічна група, яку складають праці радянських дослідників, умовно поділяється на ту її частину, в якій йдеться, зокрема, про економічну політику царського уряду, діяльність Державного банку, Селянського поземельного банку, сільськогосподарський кредит у формі викупу колишніми поміщицькими селянами своєї землі і волі (роботи В. А. Вдовіна, І. Ф. Гіндіної, О. Н. Мойсєєвої, А. В. Опрі, Ю. Л. Райського) і ту, що, присвячена іншим формам кредиту, а саме дрібного кооперативного, банківського, земського та інших його видів. Серед авторів праць, в яких надається загальна характеристика дрібного кредиту, аналізується становлення кредитної кооперації, зокрема на Півдні України, перебувають І. І. Витанович, І. Ф. Гриценко, Г. Н. Губенко, А. В. Корелін, М. Л. Хейсін та інші.

Сучасну вітчизняну і зарубіжну історіографію правового регулювання сільськогосподарського кредиту на українських землях Російської імперії презентують праці таких науковців як В. М. Бойко, В. В. Власенко, О. М. Головка, П. Готрелл, П. А. Зайончковський, В. Є. Кириченко, М. Ю. Кобікова, С. Б. Коваленко, О. М. Краснікова, Н. А. Куреньгін, Л. С. Ліхіна, Б. І. Литвак, О. Г. Михайлов, В. Б. Молчанов, Д. А. Пашенцева, Н. А. Проскуракова, О. П. Реєнт, Д. Філд, О. Є. Фіногентова, С. Хок, Г. В. Цибуленко, П. Шайберт. В них простежується комплексний характер підходу до вивчення процесу зародження, функціонування та значення для сільськогосподарського виробництва кооперативних спілок, становлення кредитної кооперації, зокрема на Півдні України, крізь призму невідворотності скасування кріпосного права та інших реформ в Російській імперії другої половини XIX – початку XX століть. Потреба модернізації соціально-економічних відносин під впливом геополітичних зрушень європейського масштабу зумовили відповідну реакцію правлячих кіл на соціально-економічні проблеми тогочасної країни.

У підрозділі 1.2 «Джерельна база дослідження» характеризуються використані у дисертації джерела, які викликають інтерес з позиції засвоєння

фактичного матеріалу та умовно поділяються на три групи. Першу групу становлять законодавчі акти (Основні державні закони, Надзвичайні закони, укази, маніфести, положення, рескрипти, правила, інструкції, роз'яснення), які були вміщені у Повному зібранні законів Російської імперії і відображали, зокрема процес регламентації сільськогосподарського кредиту досліджуваного періоду, а також нормативні акти, які були опубліковані у Зводі законів Російської імперії як такі, що визначали основні принципи кредитної політики держави. До другої групи відносяться підзаконні нормативно-правові акти, які готувалися чиновниками Міністерства фінансів, Міністерства внутрішніх справ, Головним управлінням землевпорядкування та землеробства, низкою інших урядових установ, а також різноманітними державними комісіями, нарадами «сведущих людей» тощо, які утворювалися з метою вдосконалення існуючого законодавства, або підготовки принципово інших правових актів. Неофіційні видання цих актів супроводжувалися коментарями правознавців. До цієї категорії джерел автором відносяться ряд видань, присвячених Статутам державних та акціонерних земельних банків. Звертається увага на коментарі до основоположного правового акту у частині кредитної політики царської Росії – «Статуту кредитного», які здійснив Ю. В. Александровський, опублікувавши у 1914 році більше тисячі сторінок свого тексту у чотирьох випусках, а також коментарі Н. С. Доброхотова щодо «Положення про установи дрібного кредиту» – основного правового документу дрібного, переважно сільськогосподарського, як за формою, так і за змістом, кредиту.

Третю групу складають джерела довідкового статистичного характеру (видання, що оприлюднювали офіційну позицію органів державної влади; публікації, підготовлені до друку співробітниками місцевих земств, сільськогосподарських та кредитних спілок; узагальнююча інформація Комітету з'їздів представників установ довгострокового кредиту; стенографічні звіти з'їздів представників земельних банків; промови представників акціонерних банків українських губерній; дані щодо кредитування землевласників у розрізі губерній, окремих повітів; відомості щодо діяльності державних Селянського і Дворянського банків тощо).

Напрацювання, які засвідчують здійснення сільськогосподарського кредитування в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. загалом і банківського, дрібного земського і кооперативного кредитування в українських губерніях зокрема, нормативні джерела, документи з фондів Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) (ЦДІАК України), місцевих державних архівних установ, а також фондів центральних архівів Російської Федерації (Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург) (РДІА), Російського державного архіву соціально-політичної історії (м. Москва) (РД АСП) та Російського державного архіву народного господарства (м. Москва) (РДАНГ)) складають основу джерельної бази дослідження. Змістовному аналізу в цих архівах піддавалися діловодство центральних органів державної влади, галузевих міністерств і відомств, таких спеціалізованих іпотечних установ як Державний Селянський і Дворянський земельні банки та їх регіональні відділення;

матеріали Київського, Волинського і Подільського генерал-губернаторств; документи, що стосуються того чи іншого виду сільськогосподарського кредиту.

У підрозділі 1.3 «Методологія і методи дослідження» йдеться про відмову більшості вчених від характерної для радянських часів методології формацій на користь інтегративного підходу до пізнання соціальних явищ, що охоплює комплекс філософських, загальнонаукових і спеціальних (конкретно-наукових) методів. Застосування цього підходу до вивчення того періоду історії країни, який дістав назву «епохи вільного підприємництва» дозволяє з'ясувати місце і роль держави у формуванні принципів кредитної системи та постійному вдосконаленні тих інших правових основ функціонування як довгострокового (державного і приватного), так і короткострокового дрібного кооперативного кредиту в Російській імперії з 1961 року до 1917 року. Звернення до методології як системи принципів та способів організації процесу пізнання, за допомогою яких здобуваються нові та переосмислюються раніше набуті знання, сприяє, на думку автора, одержанню ключа до глибшого розуміння особливостей становлення і розвитку тієї політичної системи, в рамках якої розвивався тогочасний законодавчий процес.

Поряд із загальнонауковими методами дослідження для з'ясування сутності сільськогосподарського кредиту на рівні капіталістичної системи господарювання, та його правового регулювання, яке мало місце в Російській імперії використовуються історико--генетичний, історико-порівняльний та історико-типологічний та інші спеціальні методи. Задля ознайомлення із законодавством щодо сільськогосподарського кредиту, його правильного прочитання послуговуються методом «граматичного тлумачення» законодавчого акту і «вивчення літературно-юридичних форм його викладу». В разі характеристики кількісного аспекту будь-якого явища, його якісної сторони беруться до уваги переваги статистичного методу – методу групувань, методу порівняльного аналізу, що дає можливість простежити еволюцію кредитної системи під впливом розвитку соціально-економічних відносин в умовах аграрних реформ другої половини ХІХ – початку ХХ століть.

Розділ 2 «Правове регулювання державного сільськогосподарського кредиту» складається з чотирьох підрозділів.

У підрозділі 2.1 «Формування законодавчої бази державного сільськогосподарського кредиту напередодні та у період скасування кріпосного права» узагальнюється функціонування усієї кредитної системи Російської імперії напередодні відомих подій 1861 року, як такої, що потребувала належного ринку для реалізації послуг кредиту. У квітні 1859 року було створено спеціальну фінансову комісію, завданням якої стала підготовка закону про викуп селянами землі.

Після тривалих дискусій щодо технічної сторони викупної операції та її основних принципів на засіданнях Фінансової комісії, у Головному комітеті по облаштуванню сільських станів та Державній Раді врешті-решт були схвалені ті законодавчі акти, які лягли в основу викупної операції згідно закону 19 лютого 1861 року. Загалом було підготовлено 18 окремих правових актів, не рахуючи

самого Маніфесту, абсолютна більшість яких, за переконанням автора, мала безпосередній стосунок до України. Кріпосне право на людей скасовувалось назавжди, а селянам надавалися права вільних громадян.

Правовідносини між поміщиком і селянами регулювалися особливим документом під назвою уставна грамота. Зміст самої викупної операції, яка набула форми сільськогосподарського кредиту, полягав в тому, що уряд сприяв селянам у видачі поміщикам викупного кредиту у розмірі $\frac{4}{5}$ (80%) при повному наділі і $\frac{3}{4}$ (75%) при неповному наділі оцінки землі, яку селяни повинні викупити у поміщика. В основу усіх розрахунків при оформленні викупу було покладено капіталізацію з 6% оброку, визначеного відповідними уставними грамотами.

У 1860-х роках, у зв'язку з планами уряду перенести принцип викупної операції 1861 року на інші, окрім колишніх поміщицьких селян категорії сільських станів, Державна Рада ухвалила рішення, згідно якого землі державних селян були визнані власністю казни, а згідно закону від 12 червня 1886 року вони були продані тим же самим селянам. За офіційними даними до 1905 року колишні державні селяни заплатили державі 834,6 млн. рублів. Таким був результат застосування законодавства 1861 року до державних селян. Викупна операція, здійснена урядом згідно аграрних реформ 60-х років XIX століття, суттєво вплинула на формування таких негативних чинників, характерних для селянських господарств тогочасної Російської імперії загалом та її українських губерній, зокрема, як малоземелля, відсутність достатніх коштів для купівлі чи оренди землі, існуючу систему землеробства, черезсмужжя, скорочення пасовищ та посівів щорічних трав.

У підрозділі 2.2 «Законодавчі основи діяльності державних земельних банків» викладається зміст дискусій навколо організації державного іпотечного кредиту, які у зв'язку із завершенням викупної операції, скасуванням феодального за своїм характером подушного податку та загостренням після вбивства 1 березня 1881 року народовольцями царя внутріполітичної ситуації перейшли з теоретичної у практичну площину. Врешті-решт, було розроблено остаточний варіант щодо основних принципів функціонування Селянського поземельного банку, які після його затвердження 18 травня 1882 року царем стали законом під назвою «Положення про Селянський поземельний банк».

З огляду на кредитну політику Селянського поземельного банку та її практичні наслідки переважна більшість фахівців як дорадянського, так і радянського періодів, були одностайними у тому, що саме ця кредитна установа здійснила вирішальний вплив на зростання ринкових цін на землю. Ця точка зору цілком і повністю підтверджується дисертантом з урахуванням результатів кредитування сільськогосподарських товаровиробників в українських губерніях за 1898-1901 роки. Він доходить низки висновців щодо відмінностей практичного застосування основних принципів кредитування Селянським поземельним банком сільськогосподарських товаровиробників в губерніях Наддніпрянської України. В порівнянні з відповідними середньоімперськими статистичними показниками в цих губерніях, по-перше, лише за чотири роки діяльності Селянського поземельного банку на основі нових правил ринкові ціни на землю зросли

наполовину; по-друге, спостерігалось точно таке ж зростання розміру коштів, у які цей банк оцінював запропоновану йому для продажу селянам землю – 150,1%.

Суттєві зміни і доповнення, які були ухвалені протягом 1906-1911 років щодо унормування діяльності Селянського поземельного банку у роки столипінської аграрної реформи, поставили на порядок денний необхідність ухвалення нової редакції Статуту Селянського поземельного банку, опублікованого у Збірнику законів (т. XI, частина 2) видання 1912 року. У цьому Статуті містився спеціальний розділ, під назвою: «Позики під заставу надільних земель», де були систематизовані і послідовно викладені норми права стосовно діяльності цього банку.

З 1883 року і до часу ліквідації Селянського поземельного банку у 1918-1919 роках ця іпотечна установа відіграла вирішальну роль у забезпеченні дрібних сільськогосподарських товаровиробників з числа непривілейованих станів іпотечними кредитами

У підрозділі 2.3 «Статут Державного банку Російської імперії як юридичне підґрунтя кредитування сільськогосподарських виробників на рубежі XIX – XX століть» досліджується досить активна кредитна політика Державного банку Російської імперії. З початку XIX століття питання, що стосувалися сільського господарства, його кредитування, регулювалися своєрідним кодексом законів під назвою «Статут сільського господарства». З часом ті чи інші правові норми змінювалися, що вимагало періодичного перевидання як власне Статуту, так і усього дев'ятого тому Зібрання законів Російської імперії.

Не стояв, та й не міг стояти осторонь питань, пов'язаних із сільськогосподарським кредитом, створений 31 травня 1860 року Державний банк Російської імперії, основний капітал якого складався з коштів колишнього Комерційного та Позичкового банків. До основних напрямів діяльності Державного банку, що були зафіксовані у ст. 24 його Статуту належали облік векселів та інших строкових паперів; купівля і продаж золота і срібла; отримання платежів по векселям та іншим терміновим документам у рахунок довірительів; приймання вкладів (на зберігання; на поточний рахунок; на обіг з процентів); купівля і продаж державних паперів в рахунок довірительів і на свій рахунок у межах власних капіталів і, нарешті, видача позичок. Дисертант розглядає передбачену статутом Державного банку Російської імперії діяльність його контор та відділень на місцях в цьому напрямі. Із семи контор Державного банку Російської імперії три знаходилися в українських губерніях (у Києві, Харкові та Одесі), із 97 відділень цього банку тут розміщувалися 13.

Протягом перших двох десятиліть після скасування кріпосного права Державний банк Російської імперії загалом, його контори та відділення зокрема, займалися переважно питаннями, пов'язаними з викупними платежами, кредитуючи, таким чином, за рахунок колишніх кріпосних селян поміщицькі господарства. Згодом вони користувалися циркулярами з повідомленням про розпорядження імператора щодо можливої відстрочки і розстрочки соло-вексельного кредиту у тих випадках, коли заборгованість клієнта по кредиту відбулась з незалежних від боржників причин; правилами видачі такого кредиту

згідно відповідного розпорядження міністра фінансів від 16 червня 1892 року, Тимчасовими правилами про відкриття Державним банком приватним комерційним банкам позик під хліб протягом хлібної кампанії 1893/94 років (із серпня 1893 року Додатковими правилами по операціям видачі конторами і відділеннями Державного банку позик під хліб), іншими циркуляри правилами та розпорядження щодо діяльності Державного банку. Наприкінці XIX століття виникла потреба в появі нової редакції його Статуту, що і відбулося після її затвердження імператором 6 червня 1894 року.

Саме поява Статуту Державного банку Російської імперії 1894 року вважається новим етапом у діяльності цієї державної кредитної установи. У ньому було відрегульовано як систему соло-вексельного кредиту, так й інші питання, пов'язані з кредитуванням сільськогосподарських товаровиробників.

У підрозділі 2.4 *«Правові основи кредитування українських селян-переселенців відповідно до законодавчих актів кінця XIX – початку XX століть»* на підставі ґрунтовного аналізу архівних документів і матеріалів, статистичних та аналітичних даних констатується, що після скасування у 1861 році кріпосного права на українських землях Російської імперії продовжували діяти закони про переселенців, опубліковані ще у 30-50-х роках XIX століття. Мова йде, зокрема, про закон від 30 вересня 1832 року *«Про переселення малоросійських козаків, однодворців та інших казенних поселян для вступу до Кавказьких козачих лінійних військ і полки»*, закон від 8 листопада 1860 року, який визначав порядок заселення поміщицьких земель в Криму та інше переселенське законодавство, робота над яким суттєво активізувалась після приєднання наприкінці 50-х років XIX століття до Російської імперії таких далекосхідних регіонів, як Амурська та Приморська області відповідно до Айгунського (1858 рік) та Пекінського (1860 рік) міждержавних договорів з Китаєм.

Переселенське законодавство перших пореформених десятиліть відображало державну політику щодо аграрних міграцій та вміщувало лише окремі акти щодо кредитування переселенців Кавказу, Поволжя, Південного Уралу, Середньої Азії, Сибіру і Далекого Сходу. Після ухвалення 26 березня 1861 року *«Правил для поселення росіян та іноземців в Амурській та Приморській областях»* законодавчим актом 10 травня 1862 року було затверджене *«Положення про заселення передгір'я західної частини Кавказького хребта Кубанськими козаками та іншими переселенцями з Росії»* та інші документи, що унормовували процес реалізації права селян на переселення. Врешті, 13 липня 1889 року було опубліковано перші загальнодержавні закони під назвою *«Правила про переселення сільських мешканців і міщан на казенні землі і про порядок переселення осіб зазначених станів, які переселилися у попередні роки»*. Вони гарантували тим, хто виконував усі умови переселення, державний кредит на продовольчі потреби з умовою його повернення протягом 10 років рівними частинами: за перші три роки без відсотків, а у наступні – 3% від суми, що залишалась у вигляді боргу.

Лише під час столипінської аграрної реформи під тиском масових антиурядових виступів робітників і селян у 1902 році та 1905-1906 роках в

урядових колах перемогла точка зору на переселенське законодавство, і ті його положення, що стосувалися кредитування сільськогосподарських товаровиробників, які побажали переселитися в інші регіони країни, як важливого засобу розв'язання аграрного питання та суттєвого фактору життєдіяльності імперії Романових.

У підрозділі 2.5 «Меліоративний та інші види державного сільськогосподарського кредиту як фактор підвищення якості земельних угідь» зазначається, що на території українських губерній Російської імперії меліоративний кредит з'явився з 1810 року, відтоді як для Таврійської губернії урядом Олександра I було утворено спеціальний фонд в сумі 60 тис.руб. для видачі позик, розміром до 5 000 руб. на позичальника терміном на 10 років при 4% річних.

Стверджується, що меліоративний кредит у розумінні законодавця XIX – початку XX століть охоплював широкий спектр діяльності сільськогосподарських товаровиробників. З першої половини XIX століття до аграрної кризи 80-х років XIX століття включно уряд обмежувався лише окремими правовими актами, які давали підстави для кредитування робіт по обводненню чи осушенню земельних угідь на території Бессарабської, Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній Російської імперії.

На рубежі XIX – XX століть спостерігається суттєва активізація роботи над меліоративними законодавством, яке відтепер регулювало меліоративні роботи не в окремо взятих регіонах, а загалом по імперії. Після тривалих дискусій щодо практичного застосування сформульованих на засіданнях комісії для з'ясування причин падіння цін за зернові культури ідей про меліоративний кредит відповідні позички вирішено було надавати: а) на земельні поліпшення і посадки, зрошувальні та осушувальні роботи, розведення фруктових і виноробних сортів, насадження лісів і лісові розчистки, створення штучних луків і т. п.; б) на будівництво сільськогосподарських приміщень; в) на поліпшення робочої худоби та сільськогосподарських знарядь праці; г) на облаштування фабрик, заводів і майстерень сільськогосподарського профілю і д) на облаштування загальної організації сільського господарства, як то: хуторів, ведення самостійного господарства замість орендного тощо. Саме ці ідеї були покладені в основу закону від 6 травня 1896 року під назвою: «Про позички на сільськогосподарські поліпшення». Законом від 29 травня 1900 року про кредит на сільськогосподарські поліпшення сфера застосування меліоративного кредиту була розширена новим предметом кредитування – позички на: а) лісорозведення; б) розчистку незручних земель; в) облаштування хутірських господарств при розселенні селян; г) будівництво хлібних амбарів, дворів для утримання худоби, стаєн, сушарок і т.п.; д) пристрої для переробки сільськогосподарських продуктів, крупорушок та лісотехнічне виробництво; е) приміщень для утримання племінної худоби.

Наступним кроком на шляху унормування процесу видачі позик на поліпшення сільського господарства автором вважається закон від 20 травня 1902 року під назвою: «Про облаштування каналів та інших водопровідних споруд на чужих землях для осушення, зрошення чи обводнення», яким було внесено певні

корективи в роботу гідротехнічних партій. Розуміючи важливість цього питання для економіки країни, правлячі кола Російської імперії у роки столипінської аграрної реформи цілком обґрунтовано об'єднали меліоративне законодавство із усіма основними ланками реформування аграрних відносин, кінцевою метою еволюції яких була модернізація усього аграрного сектора економіки країни.

Розділ 3 «Організаційно-правові основи кредитування сільськогосподарських товаровиробників органами земського самоврядування Наддніпрянської України» складається з чотирьох підрозділів.

Підрозділ 3.1 «Дискусії щодо вдосконалення системи сільськогосподарського кредиту на засіданнях «Місцевих комітетів про потреби сільськогосподарської промисловості Наддніпрянської України» присвячується невідкладному обговоренню селянського питання «на широких державних принципах» шляхом створення Особливої наради у складі міністрів внутрішніх справ, фінансів, землеробства і державних маєтностей, начальників Головного управління уділів і Державного конярства, а також ряду членів Державної Ради та обер-прокурора селянського департаменту Сенату А. Д. Оболенського. Протягом першого періоду діяльності Особливої наради (1902 рік.) була розроблена програма її роботи, один із пунктів якої стосувався організації дрібного народного кредиту (пункт 14).

Для якнайповнішого вивчення цього та інших питань було вирішено почути думку «місцевих людей» шляхом утворення у губерніях Наддніпрянської України та ряді інших регіонів місцевих комітетів про потреби сільськогосподарської промисловості, загальне керівництво якими мав здійснювати губернатор. Відзначається зацікавленість питанням кредитного забезпечення потреб сільськогосподарських товаровиробників місцевими комітетами Київської, Полтавської та Подільської губерній.

Загалом найбільше уваги члени комітетів приділили дрібному, так званому «народному» кредиту, що пояснюється, у першу чергу, тим, що саме найбільш вразливі верстви українського села були, по суті, позбавлені доступу до іпотечного чи інших видів кредиту, де потрібна була застава, головним чином, нерухомого майна, якого з відомих причин сільський пролетаріат і напівпролетаріат практично не мав. Що ж до ощадно-позичкових товариств та сільських банків, то ці установи дрібного кредиту теж не могли забезпечити потреби селян у кредитах через відсутність у членів таких установ достатньої для надання кредитних послуг вільних коштів, а кредитні товариства, основний фонд яких створювався згідно закону 1895 року за допомогою позик Державного банку, ще знаходились у зародковому стані і станом на 1902-1903 роки охопили своєю діяльністю лише окремі населені пункти. саме дрібний кредит для багатомільйонної маси дрібних товаровиробників був найгострішою проблемою, що, врешті-решт, і пояснює пильну увагу місцевих комітетів до перспектив його подальшого розвитку. Результатом їхньої роботи стала підготовка конкретних, у ряді випадків, досить слушних пропозицій щодо вдосконалення існуючого законодавства. Окремі з цих пропозицій були враховані Особливою нарадою і частково реалізовані 1903-1904 роках, а також в період столипінської аграрної реформи.

У підрозділі 3.2 «Розробка проектів створення земського банку Полтавської та інших губерній: причини, зміст і наслідки» стверджується про наявність після аграрних реформ 60-х років XIX століття гострої потреби у земельних ресурсах для абсолютної більшості сільських станів Полтавщини. В разі, коли наявні земельні ресурси не дозволяли їм отримати від свого господарювання потрібних коштів з допомогою яких можна було б купити омріяну земельну ділянку, залишалося чи не єдине: скористатися кредитом. Автором враховується те, що на Полтавщині після скасування кріпосного права з'явилась досить численна група привілейованих станів (дворяни і духовенство), які мали недостатні для забезпечення потреб своєї родини кошти внаслідок малоземелля.

Тож цілком зрозумілим було прагнення як непривілейованих, так і привілейованих станів Полтавщини скористатися позичками кредитних установ. Невипадковою вважається поява саме на Полтавщині перших кооперативних організацій на теренах Наддніпрянської України – сільськогосподарського товариства у 1865 році та Гадяцького ощадно-позичкового товариства у 1869 році. Через рік після затвердження імператором Статуту Полтавського сільськогосподарського товариства та завершення процесу організаційного оформлення земських установ, 12 грудня 1866 року губернська управа подала на розгляд земських зборів постанову Полтавського повітового земства про відкриття у Полтаві земського земельного банку за зразком Херсонського.

Попри наявність значних труднощів у підготовці проекту Статуту майбутнього земського банку та відсутність його підтримки земськими зборами на особливу увагу заслуговують положення підготовленої комісією для обговорення проекту земського банку доповіді. Якщо у першій частині доповіді йшлося про банківський поземельний кредит, то у другій – авторами викладалася точка зору щодо дрібного короткострокового кредиту для поміщиків і селян. Автори, посилаючись на досвід європейських країн, переконували своїх опонентів про необхідність і доцільність організації банківського кредиту при 3,5 — 4 % річних. З цією метою комісія запропонувала земським зборам свій варіант Статуту губернського земського банку, основні ідеї якого зводились до наступного: банк надає кредит під заставу землі і міської нерухомості у межах 60% її вартості. Для погашення позики встановлюється два терміни: 43, 5 роки і 18 років і 7 місяців під заставу землі та 18 років і 7 місяців – міської нерухомості. Річні платежі при позичці на 43,5 роки – 7,5 % річних плюс 1% при видачі кредиту. Стосовно позик на 18 років і 7 місяців та відсотків за кредити у проекті Статуту нічого не було сказано. Капітал банку планувалось створити таким чином: 500 тис. руб. дає земство, тоді як іншу частину - уряд у вигляді позичок на 1,5 роки при 5% річних. А ще планувалось випускати заставні 6% листи на 5 млн. руб.

На початку XX століття у зв'язку із діяльністю Особливої наради та місцевих комітетів про потреби сільськогосподарської промисловості, Економічна рада Полтавського губернського земства розробила і подала на розгляд зборів спочатку «Схему Статуту банку Полтавського земства», а потім і «Проект Статуту банку Полтавського земства».

Найпринциповіше положення містив черговий, вже третій за рахунком проект Статуту земського банку 1 вересня 1902 року. Метою банку, як говорилося у ст. 2 його проекту, було «задоволення потреб сільського населення у дешевому і загальнодоступному кредиті». З цією метою земці намічали забезпечити формування основного капіталу банку за рахунок дев'яти різних джерел, до складу яких входили як асигнування губернського та повітових земств, так і внески приватних осіб, а також позики Державного банку та наявний на даний момент «Олександрівський капітал». Однак на цей час в уряді вже було підготовлено проект закону про земські каси дрібного кредиту, у зв'язку із чим ідея з банком відпала сама по собі.

Десертант переконаний, що в жодній іншій українській губернії – земство, а в губерніях Правобережної України – губернські комітети у справах земського господарства (до 1911 року) не проявляли такої наполегливості щодо створення власного, регіонального банку.

У підрозділі 3.3 «Фінансування органами земського самоврядування заходів по розповсюдженню кредитування серед населення новітніх досягнень сільськогосподарської науки та передової практики» досліджується багатогранна і досить ефективна діяльність, яка проводилася органами земського самоврядування українських губерній Російської імперії у сфері кредитування потреб мешканців села у період неврожайних 1891-1892 років. Кредити, що надавалися органами земського самоврядування, як у грошовій формі кооперативам та окремим ремісникам, як у вигляді інвестицій, так і в натуральній формі за допомогою земських складів сільськогосподарських машин і механізмів, дозволили суттєво активізувати процес забезпечення дрібних товаровиробників обіговими коштами, які йшли, як правило, на такі потреби непривілейованих станів, як купівля худоби, землі та інвентарю.

Відтоді як з 1895 року на теренах Російської імперії виникла нова форма дрібного кредиту – посередницька, Полтавська губернська земська управа, наприклад, затвердила посередницьку форму кредиту на екстремому засіданні губернських земських зборів 7 травня 1895 року. Після обговорення посередницького кредиту на чергових повітових земських зборах була затверджена система організації дрібних промислових позичок: Полтавські губернські земські збори, визнавши процес видачі кредиту дрібним товаровиробникам справою виключної ваги, доручили управі порушити перед Міністерством фінансів питання про надання земству посередницького кредиту в сумі 200 000 руб. Результатом цього клопотання стало надання губернському земству половини вищезгаданої суми кредиту.

Губернські і повітові земства Наддніпрянської України брали участь у кредитуванні ощадно-позичкових, кредитних та споживчих товариств, у яких вони вбачали спосіб поліпшення економічного становища дрібних товаровиробників, особливо після аграрних виступів безземельного і малоземельного селянства у 1902 та 1905-1907 роках.

Розділ 4 «Організаційне облаштування та правове забезпечення діяльності акціонерних банків та дрібних кредитних установ» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 4.1 «Організаційно-нормативне забезпечення діяльності акціонерних земельних банків» наголошується, що до 1872 року внаслідок закриття дореформених державних кредитних установ застава землі приватними власниками була рідкісним явищем, адже відповідні операції здійснювали лише Земський банк Херсонської губернії (з 1864 року) і організоване у Санкт-Петербурзі Товариство взаємного кредиту. Однак ситуація на українських землях Російської імперії суттєво змінилась після затвердження у 1871-1872 роках Статутів Харківського, Полтавського, Київського та Бессарабсько-Таврійського акціонерних земельних банків.

Застосування на практиці Статутів акціонерних земельних банків протягом 1872-1873 років поставило на порядок денний необхідність узгоджених дій цих іпотечних установ як стосовно умов сільськогосподарського кредиту, так і у відносинах між банками та центральними і місцевими органами державної влади. З цією метою починаючи з 1874 року у столиці почали скликатись з'їзди представників земельних банків. Загалом з 1874 по 1909 рік було організовано проведення дванадцяти з'їздів представників акціонерних земельних банків.

З'їзди представників акціонерних земельних банків та діяльність їх координаційного центру в особі Комітету з'їздів, відіграли значну роль у вдосконаленні тогочасного кредитного законодавства. Так, за час роботи з'їздів було підготовлено і, відповідно, опубліковано для широкого загалу п'ять видань Статуту акціонерних земельних банків. Тривалі дискусії викликало на з'їздах земельних банків і питання, пов'язане з порядком продажу з публічних торгів заставленого у цих банках майна, розробкою і затвердженням «Інструкції для оцінки земель», а також ініційоване урядом П.А. Столипіна питання щодо залучення цих іпотечних установ до реалізації планів щодо розвитку дрібного землеволодіння фермерського типу шляхом розширення меж його кредитування.

Акціонерні земельні банки показали ефективність своєї роботи вже у 80-х роках ХХ століття, тобто через десять років після свого організаційного оформлення. Правда уряду вдалося адміністративно-правовими заходами зупинити зростання земельних оцінок акціонерних банків, використати їх фінансові ресурси для мобілізації земельних угідь у відповідності до планів в аграрній сфері.

Підрозділ 4.2 «Організаційно-правові принципи функціонування кредитного товариства «Земський банк Херсонської губернії» присвячений основам організації і функціонування земських банків. На початку 60-х років ХІХ століття у Російській імперії, включаючи губернії Наддніпрянської України, з'явилися перші кредитні установи, серед яких найпомітніше місце посідав Земський банк Херсонської губернії. Специфіка цієї іпотечної установи полягала, зокрема, у тому, що: а) це був витвір, головним чином, помісного дворянства південно-західного регіону Російської імперії; б) за своїм змістом це було кредитне товариство, хоч і мало у своїй назві поняття «банк». У ст.1 Статуту банку зазначалося, що ця іпотечна установа є не чим іншим, як кредитним товариством під назвою:

„Земський банк Херсонської губернії”, метою якого було „надання землевласникам Херсонської губернії засобів для отримання позики під заставу земельної власності”.

Практика застосування тих чи інших норм права, зафіксованих Статутом Земського банку Херсонської губернії упродовж 60-70-х років XIX ст., змусили час від часу вносити окремі зміни до його змісту. Лише протягом перших десяти років (1864-1874) чи не кожного року (а інколи і двічі на рік) до цього Статуту вносилися зміни. Серед зафіксованих автором змін Статуту Земського банку Херсонської губернії важливе значення для позичальників мали зміни від 10 червня 1874 року ст. 1 нової редакції цього правового акту, яка давала право на кредит не лише землевласникам Херсонської, але й інших сусідніх губерній, як то: Катеринославської, Таврійської і Бессарабської.

Загальні результати функціонування Земського банку Херсонської губернії з точки зору фінансової спроможності вважаються позитивними, адже згідно звіту його правління за 46-й рік його існування (з 1. IX. 1912 року по 1. IX. 1913 року) оборот капіталів банку склав 428 974 942 руб. В роки столипінської аграрної реформи досить чітко прослідковувалась тенденція до скорочення наявних коштів, основним призначенням яких був сільськогосподарський кредит.

У підрозділі 4.3 «Кредитні та ощадно-позичкові товариства як правова основа дрібного кредитування сільськогосподарських товаровиробників» наголошується, що інтенсивний розвиток товарно-грошових відносин після скасування у 1861 році кріпосного права зумовив виникнення не лише банківських іпотечних установ, але й добровільних кооперативних об'єднань. Після публікації зразкового Статуту ощадно-позичкових товариств, затвердженого у липні 1871 року Міністерством фінансів, у різних регіонах імперії, включаючи Наддніпрянську Україну, спостерігалось певне пожвавлення кооперативного руху, чому суттєво сприяли місцеві земства. Так, у 1871-1872 роках як губернське, так і деякі повітові земства Полтавщини обговорювали питання про заснування в губернії сільських ощадно-позичкових товариств. Перше ощадно-позичкове товариство в губерніях Наддніпрянської України виникло на Полтавщині у 1869 році. За півстоліття чисельність ощадно-позичкових товариств у цьому регіоні складала всього сім десятків, тоді як перші кредитні товариства з'явилися у 1896 році, а станом на 1905 рік їх нараховувалося вже 48 з кількістю членів у 17346 осіб.

Новим етапом у розвитку дрібного кредиту кооперативного типу стало затвердження «Положення про установи дрібного кредиту» від 1 червня 1895 року, яким вносилися суттєві зміни у діяльність кооперативних установ. Як наслідок, 19 червня 1896 року Міністерство фінансів затвердило “Зразковий Статут кредитних товариств”.

Дисертантом зазначається, що на рубежі XIX – XX століть в губерніях Наддніпрянської України остаточно оформилось два типи кооперативних спілок. Якщо ощадно-позичкові товариства будувались на пайовому принципі його членів, то кредитні товариства отримували позички для створення основного капіталу від Державного банку. Проте у конкретно-історичних умовах Російської імперії кінця XIX століття надзвичайна забюрократизованість державного апарату

та скептичне, у ряді випадків, відношення до них впливових представників фінансово-промислових груп, тісно пов'язаних з урядом, не давали можливості швидкого розвитку кредитних кооперативів після 1896 року, про що неодноразово говорили у 1902-1903 роках. і члени місцевих комітетів про потреби сільськогосподарської промисловості. Результатом дискусій та їх узагальнення «Особливою нарадою про потреби сільськогосподарської промисловості» стала публікація 7 червня 1904 року нового закону під назвою «Положення про установи дрібного кредиту». На відміну від Положення від 1 червня 1895 року дія нового закону розповсюджувалась на усі установи дрібного кредиту, як кооперативні, так і станові, а також на нові типи установ в особі громадських ощадно-позичкових кас та земські земські каси дрібного кредиту.

В роки столипінської аграрної реформи відносини як всередині кооперативів, так і між кооперативами та іншими установами і організаціями окрім Зразкового статуту кредитних та ощадно-позичкових товариств регулювалися й іншими законодавчими актами, серед яких перебували різноманітні правила і розпорядження Міністерства фінансів та Комітету у справах дрібного кредиту.

Після затвердження у 1906 році, та наступних роках, нової редакції Зразкового статуту кількість кредитних товариств, на відмінну від ощадно-позичкових, стала різко зростати, а саме: 1905 році – 48, а 1913 році – 274 (ріст – 570,8%) з кількістю членів 176 888 осіб. І це при тому, що після 1906 р. не лише кредитні, а й ощадно-позичкові товариства, мали право отримувати кредити у різних державних установах, включаючи позики Державного банку та органів земського самоврядування. Загалом існування дрібного кооперативного кредиту у ринковій економіці, на думку автора, є природним і корисним для найбільш вразливих верств населення явищем у сфері товарно-грошових відносин.

У підрозділі 4.3 «Правові основи діяльності волосних і сільських громадських кас та банків» зазначається, що поряд з приватним кредитом у вигляді акціонерних земельних банків та кооперативним, уособленням якого були ощадно-позичкові та кредитні товариства, у другій половині XIX та на початку XX століть існував ще й громадський кредит, який представляли сільські банки, волосні та сільські каси. Такі установи дрібного кредиту функціонували на основі затверджених міністром державних маєтностей 7 березня 1870 року «Положення про селянські ощадні каси». Ст. 1 цього документу повідомляла мету таких кас, яка полягала у тому, щоб усім мешканцям, які поселилися на казенних землях, надати надійний спосіб зберігання і збільшення за допомогою відсотків грошових коштів, які не були використані ними на потреби свого господарства.

До 1908 року волосні ощадні каси отримували на зберігання кошти місцевих мешканців: як селян, так і різночинців, купців і міщан. Проте у роки столипінських реформ з її широко розрекламованою програмою допомоги малоземельному і безземельному селянству міністр фінансів своїми розпорядженнями від 25 грудня 1908 року, 21 грудня 1910 року і 14 червня 1912 року дозволив селянським ощадним і допоміжним касам кредитувати місцевих мешканців. Відповідно до Положення про селянські ощадні і волосні допоміжні каси передбачалося функціонування в імперії як ощадних, так і допоміжних волосних кас. Якщо

функцією перших було зберігання коштів певної громади з можливістю отримати за це певні відсотки (4 %), то інша з названих установ мала можливість надавати мешканцям волості певні кредитні ресурси.

Важливу роль у плані еволюції законодавства загалом, і кредитного зокрема, відігравали дискусії на засіданнях місцевих комітетів про потреби сільськогосподарської промисловості, Прямим наслідком таких засідань була ціла низка найрізноманітніших законів, які стосувалися аграрного сектору економіки країни. Йдеться про ухвалення закону про установи дрібного кредиту від 7 червня 1904 року, про те, що ряд ініціатив місцевих комітетів були реалізовані у наступних законодавчих актах, серед яких перебуває Зразковий статут сільських, волосних, та станичних громадських ощадно-позичкових кас від 5 грудня 1905 року. зі змінами від 7 листопада 1907 року, 14 березня та 17 липня 1911 року і залучення багатомільйонних фінансових ресурсів Державної ощадної каси до кредитування дрібних сільськогосподарських товаровиробників. Усе це загалом мало позитивне значення для розвитку установ дрібного кредиту різних форм власності, включаючи і громадські ощадно – позичкові каси, які прийшли на зміну волосним допоміжним касам. Проте у цілому дрібний кредит не виконав своєї основної функції – допомогти дрібним товаровиробникам отримати доступ до кредитних ресурсів відповідно до своїх потреб, чому було ряд причин. Найголовніша з них – наявність в українському селі значної маси безземельних і малоземельних селян, у яких нерідко не було матеріальних гарантій повернення кредиту. Через свою бідність ця категорія населення не могла, звичайно ж, і знайти тих, хто міг би при отриманні кредиту поручитися за них, ризикуючи своїм майном.

ВИСНОВКИ

У дисертації на основі вивчення архівних матеріалів, історико-правової літератури, законодавчих і підзаконних актів висвітлюється процес здійснення сільськогосподарського кредитування на українських землях Російської імперії у 1861-1917 роках, а також характеризується його вплив на формування сучасного земельного ринку. Проведене дослідження дозволило сформулювати наступні теоретичні узагальнення:

1. Огляд доктринальних джерел, які відображають стан наукової дослідженості організації та діяльності установ, які здійснювали кредитування сільськогосподарського виробництва на українських землях Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття, дозволив виокремити поточні студії фахівців у галузі банківської справи – економістів та юристів, які розглядали предмет свого наукового інтересу під кутом зору вдосконалення існуючої системи кредиту та дослідження суто історичної спрямованості, зорієнтовані на виявлення закономірностей розвитку банківського кредиту з урахуванням як вітчизняного, так і зарубіжного досвіду. Наступна історіографічна група, яку складають праці радянських дослідників, умовно поділяється на ту її частину, в якій йдеться, зокрема, про економічну політику царського уряду, діяльність Державного банку,

Селянського поземельного банку, сільськогосподарський кредит у формі викупу колишніми поміщицькими селянами своєї землі і волі ту, що, присвячена іншим формам кредиту, а саме дрібного кооперативного, банківського, земського та інших його видів..

Сучасну вітчизняну і зарубіжну історіографію сільськогосподарського кредиту на українських землях Російської імперії презентують праці науковців, в яких простежується комплексний характер підходу до вивчення процесу зародження, функціонування та значення для сільськогосподарського виробництва кооперативних спілок, становлення кредитної кооперації, зокрема на Півдні України, крізь призму невідворотності скасування кріпосного права та інших реформ в Російській імперії другої половини XIX – початку XX століть.

2. Для досягнення повноти та об'єктивності висвітлення процесу сільськогосподарського кредитування в Російській імперії другої половини XIX – початку XX століть загалом і правозастосовчої практики банківського і дрібного земського і кооперативного кредитів в українських губерніях зокрема використовуються різноманітні джерела, які поділяються на три групи. Першу групу становлять законодавчі акти, які були вміщені у Повному зібранні законів Російської імперії і відображали, зокрема процес регламентації сільськогосподарського кредиту досліджуваного періоду, а також нормативні акти, які були опубліковані у Зводі законів Російської імперії як такі, що визначали основні принципи кредитної політики держави. До другої групи відносяться підзаконні нормативно-правові акти, які готувалися чиновниками Міністерства фінансів, Міністерства внутрішніх справ, Головним управлінням землевпорядкування та землеробства, низкою інших урядових установ, а також різноманітними державними комісіями, нарадами «сведуших людей» тощо. Третю групу складають джерела довідкового статистичного характеру .

При цьому основу джерельної бази дослідження складають нормативні джерела, документи з фондів Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) (ЦДІАК України), місцевих державних архівних установ, а також фондів центральних архівів Російської Федерації (Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург) (РДІА), Російського державного архіву соціально-політичної історії (м. Москва) (РД АСП) та Російського державного архіву народного господарства (м. Москва) (РДАНГ).

3. Методологія дослідження сільськогосподарського кредиту на українських землях Російської імперії другої половини XIX – початку XX століть охоплює комплекс філософських, загальнонаукових і спеціальних (конкретно-наукових) методів. Вони використовуються у взаємозв'язку та взаємозалежності до вивчення того періоду історії країни, який дістав назву «епохи вільного підприємництва», що дозволяє з'ясувати місце і роль держави у формуванні принципів кредитної системи та постійному вдосконаленні тих інших правових основ функціонування як довгострокового (державного і приватного), так і короткострокового дрібного кооперативного кредиту.

Поряд із загальнонауковими методами дослідження для з'ясування сутності сільськогосподарського кредиту на рівні капіталістичної системи господарювання,

та його правового регулювання, яке мало місце в Російській імперії використовуються історико-генетичний, історико-порівняльний та історико-типологічний та інші спеціальні методи. Задля ознайомлення із законодавством щодо сільськогосподарського кредиту, його правильного прочитання – метод «граматичного тлумачення» законодавчого акту і «вивчення літературно-юридичних форм його викладу»; в разі характеристики кількісного аспекту будь-якого явища, його якісної сторони – статистичний метод, метод порівняльного аналізу та інші.

4. Вивчення різних аспектів сільськогосподарського кредиту на українських землях Російської імперії другої половини XIX – початку XX століття підтверджує те, що аграрні реформи 60-х років XIX століття відкрили нову епоху в усіх сферах суспільного життя. Саме ці реформи започаткували вільне підприємництво на принципах приватної власності на засоби виробництва, основою яких в конкретно історичних реаліях другої половини XIX- початку XX століть була земля. Доступ до неї отримали усі основні стани тогочасного суспільства. Після скасування кріпосного права у 1861 році поділ суспільства на привілейовані (дворяни, духовенство, офіцери, високопоставлені чиновники) та непривілейованих (колишні поміщицькі, удільні, державні, казенні, «малоросійські козаки», однодворці, міщани та інші категорії) категорії населення зберігався.

Для привілейованих категорій населення, які мали у своєму розпорядженні ті чи інші земельні угіддя, царський уряд створив особливі умови кредитування, серед яких у першу чергу перебуває організація так званого викупу у відповідності до законодавства 1861 року. Аналогу викупної операції, яка мала місце в Російській імперії, не знає жодна країна світу, адже саме колишніх поміщицьких селян царський уряд примусив 46 років повертати кредит, кошти за який отримали поміщики у вигляді викупу. Помісне дворянство згідно «Загального положення про селян, які вийшли із кріпосної залежності» та «Положення про викуп селян, які вийшли з кріпосної залежності, їх садіб та про сприяння уряду до купівлі цими селянами у власність польових угідь», отримало у свої розпорядження величезні фінансові ресурси, частина з яких була використана на погашення їх кредитної заборгованості. Проте традиційне для більшості помісного дворянства ігнорування ринкових законів мало своїм наслідком неефективне використання отриманих за звільнення селян коштів. В результаті, постійна вимога цієї частини привілейованих станів від уряду усе нових і нових кредитів на пільгових умовах, завершилась реалізацією у 1885 році створенням державного Дворянського земельного банку. Проте ця, за висловом її сучасників «напівблагодійна» установа довгострокового кредиту не врятувала помісне дворянство від поступового зменшення їх землеволодіння знову ж таки внаслідок вкрай неефективного використання і цих державних пільгових кредитів.

5. На противагу привілейованим станам, представники непривілейованих прошарків мешканців тогочасної держави, використовували найрізноманітніші шляхи для фінансування свого господарювання від довгострокових кредитів державного Селянського поземельного банку, до короткострокових кредитів

земських та кооперативних установ, а також, у певній мірі, волосних і сільських громадських кас та заснованих з ініціативи місцевих меценатів сільських банків.

Представники привілейованих станів у ряді випадків не обмежувалися наявністю доступу до дешевих державних кредитів, активно використовуючи для своїх потреб фінансові ресурси акціонерних земельних банків, власники яких організувавши діяльність на постійній основі Комітету з'їздів представників акціонерних земельних банків, впливали на формування законодавства в інтересах тих же акціонерів, які, як правило, були великими землевласниками, або представниками тогочасних фінансово-промислових груп.

6. До вирішення питань, пов'язаних із сільськогосподарським кредитом, активно долучався створений 31 травня 1860 року Державний банк Російської імперії, основний капітал якого складався з коштів колишнього Комерційного та Позичкового банків.

Поява Статуту Державного банку Російської імперії 1894 року вважається новим етапом у діяльності цієї державної кредитної установи. У ньому було відрегульовано як систему соло-вексельного кредиту, так й інші питання, пов'язані з кредитуванням сільськогосподарських товаровиробників.

7. Важливою рисою законодавства Російської імперії другої половини XIX–початку XX століть, яке стосувалось проблем сільськогосподарського виробництва була його, так би мовити, багатопрофільність. Йдеться про те, що кінцевою метою того, чи іншого закону, було не просто надання можливості сільськогосподарському товаровиробнику отримати кредит від державних банків чи Міністерства землеробства (з 1906 року – Головного управління землеробства і землевпорядкування), але і використати його у державних інтересах. Саме цими рисами відзначалися, наприклад, закони, головною спрямованістю яких було поліпшення якості сільськогосподарських угідь (меліорація), або облаштування хуторів і відрубів в ході реалізації столипінського законодавства у 1906-1917 роках. Загальнодержавне значення мало також так зване переселенське законодавство, яке на рубежі XIX – XX століть нараховувало, загалом, близько сотні відповідних правових актів, пов'язаних із перенаселенням частини селянства з густо заселених губерній європейської частини імперії на її східні і південно-східні окраїни, що давало можливість не лише забезпечувати відповідні регіони продовольчими ресурсами, але і зміцнювати їх оборону.

8. Варто наголосити, що до 1872 року внаслідок закриття дореформених державних кредитних установ застава землі приватними власниками була рідкісним явищем, адже відповідні операції здійснювали лише Земський банк Херсонської губернії й організоване у Санкт-Петербурзі Товариство взаємного кредиту. Після затвердження у 1871-1872 роках Статутів Харківського, Полтавського, Київського та Бессарабсько-Таврійського акціонерних земельних банків та їх застосування на практиці у 1872-1873 роках мали місце узгоджені дії цих іпотечних установ як у сфері умов сільськогосподарського кредиту, так і у відносинах між банками та центральними і місцевими органами державної влади. В столиці почали скликатись з'їзди представників акціонерних земельних банків, розгорнув діяльність їх координаційного центру в особі Комітету з'їзді. Було

підготовлено і, відповідно, опубліковано для широкого загалу п'ять видань Статуту акціонерних земельних банків. Тривалі дискусії викликали на з'їздах земельних банків питання, пов'язане з порядком продажу з публічних торгів заставленого у цих банках майна, розробкою і затвердженням «Інструкції для оцінки земель», а також ініційоване урядом П. А. Столипіна питання щодо залучення цих іпотечних установ до реалізації планів щодо розвитку дрібного землеволодіння фермерського типу шляхом розширення меж його кредитування.

9. Організаційно-нормативного забезпечення діяльності усіх десяти акціонерних земельних банків в Російській імперії на рубежі XIX-XX століть здійснювалося з урахуванням, з одного боку, того, що ці іпотечні установи сприяли мобілізації земельних угідь, які належали дворянам, та переходу певної їх частини до рук непривілейованих станів, а з другого боку того, що певна частина поміщиків від застави землі отримували чималі прибутки, які вони могли використати на розвиток свого господарства шляхом якнайширшого використання здобутків науки і техніки;

10. Від самого початку свого функціонування органи земського самоврядування намагалися знайти підстави для створення власних кредитних установ. Не бажаючи втрачати свій фінансовий контроль над ситуацією в регіонах, з одного боку, і намагаючись не допустити посилення ролі органів земського самоврядування на місцях, з другого боку, уряд з року в рік, з десятиріччя у десятиріччя, всіляко гальмував процес створення незалежних від уряду регіональних кредитних установ. Протягом другої половини XIX століття царський уряд у цьому плані обмежився лише дозволом створити у 1865 році місцевими поміщиками кредитного товариства з гучною назвою «Земський банк Херсонської губернії». Намагання ж поміщиків інших губерній, зокрема, Полтавської, Харківської і Чернігівської, добитися дозволу на затвердження подібних установ у своєму регіоні раз у раз натикалися на впертий опір уряду. Врешті-решт на початку XX століття справа закінчилася дозволом центральної влади відкривати при земствах одні лише каси дрібного короткострокового кредиту, що значною мірою стало результатом вимог місцевих еліт, які на засіданнях місцевих комітетів про потреби сільськогосподарської промисловості у 1902-1903 роках сформулювали свою досить чітку позицію щодо усіх видів кредитування сільськогосподарських товаровиробників. Частина з пропозицій місцевих еліт була, у більшій чи меншій мірі, реалізована у законодавстві 1904-1915 років.

11. Губернські і повітові земства Наддніпрянської України брали участь у кредитуванні ощадно-позичкових, кредитних та споживчих товариств, у яких вони вбачали спосіб поліпшення економічного становища дрібних товаровиробників, особливо після аграрних виступів безземельного і малоземельного селянства у 1902 та 1905-1907 роках. На той момент остаточно оформилось два типи кооперативних спілок. Якщо ощадно-позичкові товариства будувались на пайовому принципі його членів, то кредитні товариства отримували позички для створення основного капіталу від Державного банку. Проте бюрократизованість державного апарату та скептичне, у ряді випадків, ставлення до них впливових

представників фінансово-промислових груп, тісно пов'язаних з урядом, не давали можливості швидкого розвитку кредитних кооперативів після 1896 року, на чому наголошували члени місцевих комітетів про потреби сільськогосподарської промисловості. Результатом дискусій та їх узагальнення «Особливою нарадою про потреби сільськогосподарської промисловості» стала публікація 7 червня 1904 року закону під назвою «Положення про установи дрібного кредиту».

12 Слід відзначити незаперечне практичне значення досвіду здійснення сільськогосподарського кредиту у Російській імперії другої половини ХІХ – початку ХХ століть для сучасного агропромислового комплексу країни. Найважливіший з них полягає в тому, щоб на законодавчому рівні створити умови для утвердження найрізноманітніших форм як довгострокового, так і короткострокового сільськогосподарського кредиту. Першим кроком у цьому відношенні повинна стати підтримка сільськогосподарських товаровиробників шляхом часткового гарантування виконання їхніх зобов'язань перед фінансовими установами за кредитними договорами, що, окрім усього іншого, сприятиме стабільному функціонуванню ринку землі та сільського господарства в Україні. Як результат відкриються реальні можливості для початку функціонування публічного акціонерного товариства «Державний земельний банк», указ про членів наглядової ради якого було підписано Президентом України ще 21 березня 2013 року № 154/2013. Слідом за державним земельним банком після створення ефективного ринку аграрних земель в Україні з'явилися можливості для організаційного оформлення приватних акціонерних земельних банків. Ширші можливості для діяльності з'явилися в кредитних товариствах, які мають отримати під заставу відповідні земельні угіддя при оформленні землевласниками короткострокових кредитів на значно кращих для позичальників умовах ніж ті, які мають місце у даний час.

У будь-якому випадку для теоретиків і практиків аграрно-промислового комплексу України є цілком очевидним те, що ефективно господарювати і, відповідно, конкурувати на європейських і світових ринках вітчизняні сільськогосподарські товаровиробники не зможуть, коли не будуть у найкоротші терміни змінені кабальні 20-ти – 25-ти відсоткові ставки за вітчизняними кредитами. Таких ставок не знала жодна державна чи приватна кредитна іпотечна установа Наддніпрянської України до 1917 року, що значною мірою визначало долю тогочасної Російської імперії загалом та українських земель, що входили до її складу, зокрема, як житниці Європи, не знають таких ставок сьогодні і країни Європейського Союзу, асоціативним членом якого є Україна.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Сільськогосподарський кредит на українських землях Російської імперії у 1861-1917 рр.: історико-правове дослідження: монографія. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2019. 296 с.

2. Селіхов Д. Законодавство царської Росії про основні принципи фінансово-кредитної діяльності Селянського поземельного банку. *Вісник академії правових наук України*. Харків, 2008. № 2 (53). С. 88-97.
3. Селіхов Д. А. Організаційно-правові засади створення Полтавського земельного банку в контексті його практичної діяльності (1872-1917 рр.). *Проблеми законності*: зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. Харків: Нац. ун-т «ЮАУ імені Ярослава Мудрого», 2013. Вип. 123. С. 52-64.
4. Селіхов Д. А. Аграрна криза в Російській імперії кінця ХІХ ст. як фактор впливу на становлення державних земельних банків у губерніях Наддніпрянської України. [Електронний ресурс] *Теорія і практика правознавства: електронне видання*. 2014. Вип. 1 (5). Режим доступу: [http:// наука.jur-academy.kharkov.ua](http://наука.jur-academy.kharkov.ua)
5. Селихов Д. А. Эволюция правовой базы акционерных земельных банков Украины в последний трети ХІХ века. *Право. бу*. 2014. № 3 (29). С. 109-114.
6. Селихов Д. Организационно-правовая характеристика крестьянских товариществ на украинских землях Российской империи (конец ХІХ – начало ХХ вв.). *«Legea si Viata»*. Moldova, 2014. № 11. С. 118-121.
7. Селіхов Д. А. Сільськогосподарський кредит у системі земського самоврядування (на прикладі Полтавської губернії кінця ХІХ – початку ХХ ст.). *Проблеми законності*: зб. наук. пр./ відп. ред. В. Я. Тацій. Харків: Нац. ун-т «ЮАУ імені Ярослава Мудрого», 2014. Вип. 124. С. 40-50.
8. Селихов Д. А. Переселенческое законодательство Российской империи как специфическая форма регулирования сельскохозяйственного кредита (1861-1905 гг.). *Наука и жизнь Казахстана*. 2015. № 6 (33). С. 10-15.
9. Селіхов Д. А. Правозастосовча практика діяльності державних банків по забезпеченню сільськогосподарських товаровиробників Полтавського регіону обіговими коштами (кінець ХІХ – поч. ХХ ст.). *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 3. С. 36-39.
10. Селіхов Д. А. Державний сільськогосподарський кредит у ході столипінського землевпорядкування на українських землях Російської імперії. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 4(97). С. 46-51.
11. Селіхов Д. Земський банк Херсонської губернії як специфічна форма кредитної кооперації України ХІХ – початку ХХ ст. *Национальный юридический журнал: Теория и практика*. Республика Молдова. 2018. № 5(33). С. 29-32.
12. Селіхов Д. А. Правове регулювання системи продажу іпотеки в регіональних відділеннях державних банків Наддніпрянської України (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.). *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Вип. 5. Херсон. 2018. С. 21-25.
13. Селіхов Д. А. Правове регулювання соло-вексельних операцій державного банку на українських землях Російської імперії (кінець ХІХ – початок ХХ століття). *Порівняльно-аналітичне право*. Електронне науково фахове видання

юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет». 2018. № 6. С. 53-56.

14. D. Selikhov Source base of legislative regulation of agricultural credit on the Ukrainian lands of the Russian empire (second half of XIX-early XX century). *Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. 2019. Special Issue № 1. P.105-113.

15. Селіхов Д. А. Сільськогосподарський кредит у системі переселенського законодавства Російської імперії епохи столипінських реформ (1906-1916 рр.). *Юридичний науковий електронний журнал*. Електронне наукове фахове видання юрид. ф-ту Запорізького національного у-ту. 2019. №1. С. 35-38.

16. Селіхов Д. А. Сільські банки Російської імперії як специфічна форма дрібного кредиту на українських землях 1861-1917 рр.: організаційно-правовий аспект. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2019. №4. С. 30-38.

17. Селіхов Д. А. Викупна операція 1861 р. як форма кредитування сільськогосподарських товаровиробників на українських землях Російської імперії. *Порівняльно-аналітичне право*. Електронне науково фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет». 2019. № 4. С. 49-53.

18. Селіхов Д. А. Правове регулювання сільськогосподарського кредиту на українських землях Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. як історіографічна проблема. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 1. С. 46-60.

19. Селіхов Д. А. Кредитування вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників іпотечними банками Російської імперії на межі XIX–XX ст.: порівняльно-правовий аналіз. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. Т. 31(70). 2020. № 1. С. 42-46.

20. Селіхов Д. А. Проблеми дрібного кредиту на засіданнях «Місцевих комітетів про потреби сільськогосподарської промисловості» українських губерній (1902-1903 рр.). *Юридичний науковий електронний журнал*. Електронне наукове фахове видання юрид. ф-ту Запорізького національного університету. 2020. №1. С. 31-34.

21. Селіхов Д. Правовое регулирование системы продажи ипотеки в государственных и акционерных банках Украины на рубеже XIX-XX вв. *Национальный юридический журнал: Теория и практика*. Республика Молдова. 2020. № 1. С. 27-31.

22. Д.А. Селіхов Вдосконалення правових основ системи дрібного сільськогосподарського кооперативного кредиту в Україні у роки столипінських реформ 1906-1917 рр.). *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2020. Том 2. № 90. С. 49-59.

23. Селіхов Д. А. Система забезпечення економічних прав клієнтів Полтавського акціонерного земельного банку в процесі кредитування сільськогосподарських товаровиробників України (1872-1918 рр.). *Правові засади гарантування та захисту прав і свобод людини і громадянина*. Збірник тез

наукових доповідей і повідомлень II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Полтава, 6 грудня 2013 року). Харків: «Право», 2013. С. 187-189.

24. Селіхов Д. А. Правозастосовча практика кредитної політики державних земельних банків на Полтавщині у період аграрної кризи кінця XIX ст. *Судова реформа 1864 року в історії українського державотворення*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (14 листопада 2014 року.). *Теорія та практика сучасної юриспруденції*. Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції (10 грудня 2014 року). Харків: «Друкарня Мадрид», 2014. С. 96-98.

25. Селіхов Д. А. Сільськогосподарський кредит в системі земського самоврядування (на прикладі Полтавської губернії XIX-XX ст.). *Традиції та інновації розвитку приватного права в Україні: освітній вимір*: матеріали VII Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Полтава, 7 червня 2018 р.). Полтава: ПУЕТ, 2018. С. 19-22.

26. Селіхов Д. А. Правове регулювання процесу кредитування дрібних товаровиробників Наддніпрянської України державними та громадськими ощадними касами в роки століпінських реформ. *Формування та перспективи розвитку підприємницьких структур в рамках інтеграції до європейського простору*. II Міжнародна науково-практична конференція (заочна форма). Полтава, 2019. С. 542–545.

27. Селіхов Д.А. Удосконалення правової бази сільськогосподарського кредиту як спосіб модернізації аграрного сектору економіки Російської імперії (друга половина XIX – поч. XX ст.). *Права людини та юридична практика їх захисту: основні напрями їх взаємовпливу та підвищення ефективності в умовах глобалізованого суспільства*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Дніпро, 9 грудня 2019 р.); укладач канд. юрид. наук, доцент Л.М. Сердюк. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. С. 108-111.

28. Селіхов Д. А. Правові основи діяльності земських кас дрібного кредиту у контексті аграрної політики царату на українських землях Російської імперії. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти*: матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 13 бер. 2020 р.). Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. С. 395-396.

29. Селіхов Д. А. Державні ощадні каси як фінансове джерело для установ дрібного кредиту на українських землях Російської імперії (кінець XIX – XX ст.). *Право і держава: проблеми розвитку та взаємодії у XXI ст.*: тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 24-25 січня 2020 року / За аг. ред. Т.О. Коломоєць. Запоріжжя: ЗНУ, 2020. С. 34-37.

30. Селіхов Д. А. Роль земства та місцевої державної адміністрації Російської імперії у розвитку кредитування сільськогосподарських товаровиробників на прикладі Полтавщини XIX – XX ст.). *Конституційні принципи місцевого самоврядування та регіональна політика ЄС*: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 24 квітня 2020 року). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. С. 77-81.

АНОТАЦІЯ

Селіхов Д.А. Сільськогосподарський кредит на українських землях Російської імперії у 1861-1917 рр.: історико-правове дослідження. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Дніпропетровський університет внутрішніх справ, Дніпро, 2021.

Дисертація є першим комплексним дослідженням, в якому на основі всебічного опрацювання наукової літератури, вивчення нормативно-правових актів, раніше невідомих історико-правовій науці архівних документів і матеріалів та інших джерел, проводиться історико-правове дослідження кредитування сільськогосподарських товаровиробників на українських землях Російської імперії у 1861-1917 роках.

У роботі досліджуються особливості правового регулювання державного кредитування сільськогосподарських товаровиробників, організаційно-правові основи їх кредитування органами земського самоврядування Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX століть. Присвячується увага організаційному облаштуванню та правовому забезпеченню діяльності акціонерних земельних банків, ощадно-позичкових та кредитних товариств як форм кредитування сільськогосподарських товаровиробників на основі приватного капіталу. Розглядаються правові основи діяльності таких установ дрібного кредитування селянства у Російській імперії як волосні на сільські громадські каси, основний капітал яких формувався за рахунок коштів відповідної громади та сільських банків.

Ключові слова: *сільськогосподарський кредит, сільськогосподарські товаровиробники, Російська імперія, Наддніпрянська Україна, кріпосне право, державний земельний банк, земський банк.*

ANNOTATION

Selikhov D.A. Agricultural Credit in the Ukrainian Lands of the Russian Empire in 1861-1917 years: Historical and Legal Research. – Manuscript copyright.

Thesis for a Doctor Degree in Law, speciality 12.00.01 – Theory and History of the State and Law; History of Political and Legal Doctrines (081 – Law). – Dnipropetrovsk University of Internal Affairs, Dnipro, 2021.

The thesis is the first complex research in which on the basis of comprehensive elaboration of scientific literature, study of normative-legal acts, previously unknown to historical-legal science archival documents and materials and other sources, historical-legal research of crediting of agricultural producers in the Ukrainian lands of Russian Empire in 1861-1917 years is analyzed.

The peculiarities of legal regulation of state crediting of agricultural producers, organizational and legal bases of their crediting by zemstvo self-government bodies of

Dnieper Ukraine of the second half of the XIX - the beginning of the XX centuries are investigated in the thesis. Attention is paid to the organizational arrangement and legal support of joint-stock land banks, savings and loan companies as forms of lending to agricultural producers on the basis of private capital. The legal bases of activity of such establishments of small crediting of peasantry in the Russian empire as volost on rural public cash desks which fixed capital was formed at the expense of means of the corresponding community and rural banks are considered.

The evolution of scientific ideas on the impact on socio-economic relations and the legal status of agricultural producers in the Ukrainian lands in the Russian Empire of various types of credit is analyzed, periodization of these ideas and their significance for the development of conceptual components, substantive characteristics of the functional model of Ukraine is done.

The information potential of the source base for studying the legal regulation of agricultural credit in the Ukrainian lands of the Russian Empire in the second half of the XIX - early XX century is described, which testify to the various content and form, methods and ways of implementing legislation jurists; banking and other statistics, which were published on the initiative of members of the Committee of Congresses of representatives of long-term credit institutions, participants of congresses of representatives of land and other banks, employees of local zemstvos; a significant number of unpublished documents and materials from domestic and foreign archives.

The influence of the Peasant Land Bank on the growth of market prices for agricultural land in view of the results of lending to agricultural producers in the provinces of Dnieper Ukraine was confirmed, the differences in the practical application of the basic principles of their lending by the Peasant Land Bank to such producers are singled out.

It is proved that among the loans provided by the Statute of the State Bank of the Russian Empire, such as loans secured by goods that "are not easily damaged", as well as secured by securities, on special current accounts (e.g, state and joint-stock mortgage banks), credit zemstvos, credit through intermediaries, loans for collateral were of exceptional importance for agricultural producers in the late nineteenth and early twentieth centuries.

The dissertation introduces archival documents and materials, statistical and analytical data, thanks to which it was possible to form an empirical basis for reproducing the legal basis of lending to Ukrainian peasants-migrants from the Caucasus, Volga region, Southern Urals, Central Asia, Siberia and the Far East according to all kinds of restraint of resettlement movements; adoption of certain legislation on lending to migrants; attitude to resettlement as an important means of resolving the agrarian issue in the central regions of the country and a significant factor in settlement and economic development of vast virgin and taiga lands of the Urals).

The functional model of the Zemsky Bank of the Kherson Province as a peculiar, not typical for its time credit society was reproduced, which issued long-term (up to 36 years) loans only on the security of land, while the then credit and savings and loan companies provided loans for no more than 5 years on bail, including equipment (plows, drills, mowers, threshers, etc.); certain minimum amounts of land tenure were

established, which provided for the right to borrow, while ordinary land (public or private) banks provided loans for land of any area.

The interest in improving the system of agricultural credit, which was expressed during the discussion at meetings of "Local Committees on the needs of the agricultural industry of Dnieper Ukraine", taken into account in current legislation and implemented in 1903-1904, as well as during the Stolypin agrarian reform.

The paper improves the provision that as a result of organizational and regulatory support of all ten joint-stock land banks operating at the turn of the XIX - XX centuries in the Russian Empire, on the one hand, that these mortgage institutions contributed to the mobilization of land, which belonged to the nobility, and the transfer of some of them into the hands of the underprivileged classes, and on the other hand that a certain part of the landlords received considerable profits from the pledge of land, which they could use to develop their economy by making the most of science and technology.

The paper concludes on the obvious, proven practice of lending to inefficient landowners, who in the specific historical conditions of the Russian Empire in the second half of the nineteenth - early twentieth centuries were privileged nobility, the fallacy of the idea of protection and defense of their land. With numerous privileges and interest, the state at the time only corrupted this landowner, while strict rules on borrowers of the Peasant Land Bank and its local branches allowed the latter to constantly expand lending to small farmers, which significantly affected both the efficiency of their management and state mortgage system stability.

The paper recommends the use of positive experience in the development of small cooperative credit, which took place at the turn of the XIX - XX centuries, to further improve cooperative legislation in accordance with the requirements of the European Community with their very effective forms of lending to agricultural producers.

Key words: agricultural credit, agricultural producers, Russian Empire, Dnieper Ukraine, serfdom, state land bank, zemstvo bank.